
RITO RO RHANGA HI HOLOBYE 3

MANGHENELO

- Ku tiyisisa 5
- Ku tshembhela 6
- Ku lemuka 6
- Ku tiva 6
- Ku tiva xo karhl 7

TIMFANELO TA WENA TANIHI MUXANISIWA WA VUGEVENGA 8

1. Mfanelo yo khomiwa hi ku ringana na hi nhlonipho wa vumunhu bya wena na hi xihundla 8
2. Mfanelo yo nyika mahungu 9
3. Mfanelo yo kuma mahunga 10
4. Mfanelo ya nsirhelelo 11
5. Mfanelo yo kuma mpfuneto 12
6. Mfanelo yo rihiwa 13
7. Mfanelo yo ttheriseriwa 14

SWIVILELO 15

MAHUNGU MAN'WANA 17

SWIKHENSO 19

RITO RO RHANGA HI HOLOBYE WA VULULAMI NA NHLUVUKISO WA VUMBIWA

Tsalwa ra Timfanelo ra Vaanisiwa va Vugevenga laha Afrika Dzonga (Tsalwa ra Timfanelo ta Vaxanisiwa) i xitirhisiwa xa nkoka eku tlakuseni ka vululami bya hinkwerhu. Tsalwa ra Timfanelo ta Vaxanisiwa ri landzelela moya wa Vumbiwa bya Afrika Dzonga, 1996 (Nawu wa 108 wa 1996) na Xitiyisiso xa Masungulo ya Milawu ya Vululami bya Vaxanisiwa va Vugevenga na ku Tlangisa ka Matimba, 1985 (GAVRES/40/34).

***Manana
B.S. Mabandla, MP
Holobye wa Vululami
na Nhluvukiso wa
Vumbiwa***

Ku sukela hi 1994, no landzelela ku tiyisisa ka mfuwo wa timfanelo ta ximunhu, ku langutisiwa ku cincile ku suka eka endlelo ra vululami byo tshinya kuya eka vululami byo vuyisela. Exivindzini xa mhaka ya vululami byo vuyisela ku amukela vugevenga ku va lebyi tlulaka vudyohi ehenhla ka mfumo, kambe ku va ku vaviseka kumbe vudyohi lebyi endliweke ehenhla ka munhu un'wana.

Leswi i ku fambelana na xivono xa le xikarhi xa Endlelo ro Sivela Vugevenga ra Rixaka eka endlelo ra vululami bya vugevenga. Xikongomelo nkulu i ku nyika matimba eka vaxanisiwa hi ku fikelela swilaveko swa vaxanisiwa, ku nga va swilo kumbe switwi.

Tsalwa ra Timfanelo na tsalwa ra swiyimo swa le hansi leri namarheteuweke i switirho swa nkoka leswi kombisaka no tiyisisa timfanelo na swiboho mayelana na vukorhokeri lebyi tirhisekaka eka vaxanisiwa na lava poneke vugevenga laha Afrika Dzonga. Tsalwa ra Timfanelo ri fambelana na swihlawulekisi swa xiyenge xa 234 xa Vumbiwa.

Ndzi na ntshembho leswaku hi ku tiyimisela ka vanghe va xandla hinkwavo eka endlelo ra vuluami bya vugevenga, Tsalwa leri ra Timfanelo ri ta pfuna eku simekiweni ka milawu leyi faneleke hi ndlela yo fikelela ntirho – ku endla vululami byi va lebyinene eka hinkwerhu!

MANGHENELO

Mfumo wa Afrika Dzonga hi ku angarhela na vayimeri va nghenelela ngopfu-ngopfu eka endlelo ra vululami:

Ku tiyisisa

Mfumo wu tiyimiserile ku simeka swipimelo leswi kongomaneke no ya emahlweni no cinca endlelo ra vululami ku sirhelela no tlakusa timfanelo ta vaxanisiwa, hi ku landzelela swiboho swa matiko ehansi ka switirhisiwa swa timfanelo ta vanhu ta matiko to fana na Milawu ya Masungulo yo Paluxa ya UN ya Vululami bya Vaxanisiwa va Vugevenga no Tirhisa Matimba hi ndlela yo ka yi nga ri yona (1985) na ku Sivela no Herisa Vugevenga ehenhla ka Vavasati na Vana eka Xitiyisiso xa SADC xa 1997 xa Rimbewu na Nhluvukiso.

Ku tshembhela

Leswi i xiphemu xa vutihlamuleri bya mfumo eku tlakusiweni ka ku tiphina ko ringana ka timfanelo hinkwato na tshunxeko leswi tiyisisiwaka hi Vumbiwa; na leswaku. Vululami bya ntiyiso byi nga fikeleriwa ntsena loko timfanelo ta vaxanisiwa na vaehleketeriwa swi tekeriwa enhlokweni, va sirheleriwa na ndzingano;

Ku lemuka

Ntshikilelo wa vugevenga eka vaxanisiwa, na vuswikoti byo langutela ehansi timfanelo ta vaxanisiwa ta ximunhu;

Ku tiva

Endlelo ra nkoka leri fikeleriweke loko ku sungula xidemokrasi, mayelana no cincywa ka endlelo ra vululami bya vugevenga ku vona leswaku ku na ku fikelela ka vululami na ku hlamula eka maendlelo eka hinkwerhu, ku nga langutisiwi rixaka, rimbewu, mfuwo, ntlawa na swiyimo swo hambana. Leswaku tindlela to hambana ti simekiwile tanihi xiphemu xa ku cinca ka endlelo ra vululami, hi xikongomelo xo vona leswaku ku hlenganisa

vaxanisiwa, ku ringananisa timfanelo ta vona na ta vanhu lava hehliwaka no hunguta ku xanisiwa hi kambirhi eka swiyenge swo hambana swa endlelo ra vululami bya vugevenga.

Ku tiva xo karhi

Swipimelo swo hambana leswi simekiweke tanihi xiphemu xo cinca endlelo ra vululami, hi xikongomelo xo vona leswaku ku langutiwa ngopfu muxanisiwa, ku ringanisiwa timfanelo ta vona na ta vanhu lava ehleketeriwaka no hunguta ku xanisiwa ku nga ri hi ku kongoma eka swiyenge swo hambana swa endlelo ra vululami;

Laha ku amukeriwa Tsalwa leri ra Timfanelo,

Ku nyika ku tiyisisa eka rimba ra swa nawu ra sweswi laha Afrika Dzonga eka timfanelo na vukorhokeri lebyi nyikiwaka eka vaxanisiwa va vugevenga na ku:

- susa vugevenga bya xiyenge xa vumbirhi eka endlelo ra vululami bya vugevenga;

- ku vona leswaku vaxanisiwa va tshama va ri eka khokho ra endlelo ra vululami bya vugevenga;
- hlamusela swipimelo swa vukorhokeri leswi nga languteriwaka hi naswona swi nyikiwa vaxanisiwa loko va hlanghana na endlelo ra vululami bya vugenga; na
- ku nyika swihlawulekiso swa switandzhaku swa vaxanisiwa loko swipimelo swi nga fikeleriwi.

TIMFANELO TA WENA TANIHI MUXANISIWA WA VUGEVENGA.

Loko u tshame u va muxanisiwa wa swa vugevenga, timfanelo leti landzeleka, tanihi leswi ti kumekaka eka Vumbiwa na milawu leyi faneleke, ti fanele ku hloniphiwa hi nkarhi wo hlangana na endlelo ra vululami ra vugevenga:

1. Mfanelo yo khomiwa hi ku ringana na hi nhlonipho wa vumunhu bya wena na hi xihundla.

- U na mfanelo yo pfuniwa hi malwandla na hi xichavo, ku khomiwa hi nhlonipho wa vumunhu bya wena na hi xihundla hi swirho hinkwaswo swa ndzawulo yihi na yihi, vandla vayimeri kumbe nhlango lowu tirhanaka na kumbe ku nyika vukorhokeri eka wena (leswi vuriwaka muphakeri wa vukorhokeri).
- Maphorisa (hi nkarhi wa vulavisisi), vaahluri na vaofisiri va tikhoto (hi nkarhi wo lulamisa ya ku tengiwa ka nandzu), xikan'we na ntirho wa

mphakelo wun'wana, va fanele ku teka swipimelo swo hunguta ku ka ku nga twananiwi na wena tanihi muxanisiwa, eka swin'wana, ku vutisiwa swivutiso hi ririmi ra wena na xihundla laha swi faneleke.

- Swipimelo leswi swi ta sivela muxanisiwa ku va a tshikileriwa hi nxaniseko wo ka wu nga kongomi.

2. Mfanelo yo nyika mahungu

- U na mfanelo yo nyika mahungu hi nkarhi wa ndzavisiso wa vugevenga na ku tengiwa ka nandzu.
- Maphorisa, vaahluri na vaofisiri va mintirho ya makhotso va ta teka swipimelo swo vona leswaku ku nghenelela kwihi kumbe kwihi loku u lavaka ku ku endla eka ndzavisiso, vaahluri no yingisela ku kombela ku rivaleriwa, kumbe ku ahluriwa kumbe ku yingisela Huvo yo Kombela ku Rivaleriwa.
- Mfanelo swi vula leswaku u nga nghenelela (laha swi faneleke na laha swi kotekaka) eka mafambiselo ya vululami bya vugevenga, hi ku va kona loko ku yingiseriwa xikombelo xa beyili, nandzu hi woxe,

xigwevo na/kumbe ku yingisela huvo yo rivalela.

- Swi vula leswaku u ta va na nkarhi wo endla xitatimende xin'wana eka maphorisa loko u lemuka leswaku xitatimende xo sungula a xi nga helelangi; u nga tlhela u endla xitatimende ekhoto ku tisa ntshikilelo wa nandzu ekhoto.
- Ku ya emahlweni u nga tsala xikombelo eka Mutshamaxitulu wa Huvo yo Rivalela ku ya yingisela xikombelo xo rivaleriwa no yisa swiringanyeto leswi tsariweke.

3. Mfanelo yo amukela mahungu.

- U na mfanelo yo byeriwa hi timfanelo ta wena na hilaha u nga ti tirhisaka ha kona.
- Tanihi xiphemu xa mfanelo lowu, u nga kombela nhlamuselo hi ririmi ra wena eka xin'wana na xin'wana lexi u nga xi twisiseki.
- U na mfanelo wo kuma mahungu no byeriwa hi vukorhokeri hinkwabyo lebyi nga kona hi munyika wa vuphakeri.

- U ta byeriwa hi ntirho wa wena eka nandzu na hi nkarhi wa nandzu. U nga kombela mahungu mayelana na masiku ya khoto, tihakelo ta timbhoni na nongonoko wa nsirhelelo wa timbhoni.
- U nga kombela ku byeriwa hi xiyimo xa nandzu, loko mudyohi a khomiwile kumbe a nga khomiwangi, hehliwa, a nyikiwa beyili, hehliwa hi nandzu, ku pfaleriwa kumbe ku gweviwa.
- U nga kombela swivangelo swa xiboho leswi tekiweke hi mhaka leyi, ku tengisiwa kumbe ku nga ri na ku tenga.
- U tlhela u na mfanelo yo amukela matsalwa lawa ku ya hi nawu u faneleke ku va na wona.
- U nga kombela ku amukela xitiviso xa ku tengiwa loku u lavaka ku va xiphemu xa kona.
- U nga tlhela u kombela muchuchisi ku tivisa muthori wa wena hi leswi humelelaka leswi endlaka leswaku u xwa entirhweni.

4. Mfanelo ya nsirhelelo.

- U na mfanelo yo va u nga chavisiwi, ku xanisiwa, ku kavanyeta, ku ba mati, vukungundzwana na ku

xanisa. Loko u ri mbhoni u fanele ku mangala ku chavisiwa koloko emaphoriseni kumbe muchuchisi nkulu wa mfumo.

- Loko u landzelela swilaveko, maphorisa yva ta kombela leswaku u vekiwa hansi ka vuhlayiseki bya timbhoni.
- Loko xikombelo xexo xi humelela u ta vekiwa ehansi ka nongonoko wa nsirhelelo wa timbhoni, u ta sirheleriwa hilaha swi kotekaka ha kona, eka tinxaka hinkwato ta ntshikilelo, ku xanisiwa kumbe ku chavisiwa.
- Leswi swi ta tiyisisa vuhlayiseki bya wena tanihi mbhoni ku endlela leswaku vumbhoni bya wena byi nga ri na nhlohlotelo kumbe ku tisusa eka ku nyika vumbhoni hi xivangelo xo hlohloteriwa.
- Mfanelo lowu wu vula leswaku eka swiyimo swin'wana khoto yi nga sivela kui humelerisa mahungu wahi kumbe wahi (ku katsa vutitivisi bya wena), kumbe yi nga nyika xileriso xa leswaku mhaka yi tengiwa laha ku nga ri ki na tikhamera.
- U nga kombela mintirho ya swa Makhotsa ku ku byela loko mudyohi a balekile kumbe a rhurhisiwile.

5. Mfanelo yo kuma mpfuneto

- U na mfanelo yo kombela ku pfuniwa, no fikelela loko swi fanerile ku kuma mintirho ya swa vaaki, rihanyo na ku khanseriwa leswi nga kona xikan'we na mpfuneto wa swa nawu leswi faneleke swilaveko swa wena.
- Maphorisa ya ta ku pfuna ku ku hlamusela maendlelo, va ku hlamusela timfanelo ta wena no endla leswi faneleke eka vaphakeri van'wana va mintirho.
- Mininjhere wa hofisi kumbe wa hofisi ya le khoto u ta endla leswaku u kuma toloki.
- Vachuchisi va ta vona leswaku swilaveko swo hlawuleka swa tirhisiwa eka mhaka ya milandzu ya swa masangu, madzolonga ya le mindyangwini na nseketelo wa vana na leswaku timhaka ti yingiseriwa eka tikhoto to hlawuleka, laha swi nga kotekaka, milandzu leyi yi yingiseriwa eka tikhoto to hlawuleka.
- Loko u ri na swilaveko swo hlawuleka, vaphakeri hinkwavo, kuya hi mintirho ya vona, va ta teka magoza laya twalaka ku va u pfuneka no vona leswaku u khomiwa hi ndlela ya kahle.

6. Mfanelo yo rihiwa

- U na mfanelo yo rihiwa eka ku lahlekeriwa no onhekeriwa ka nhundzu hi nkarhi wa vugevenga lebyi endliweke ehenhla ka wena.
- U nga kombela ku va kona hi siku ro humesiwa ro gweviwa ka muhehliwa no kombela eka muchuchisi ku endla xikombelo xa xileriso xo rihiwa hi ku landza swiyenge swa 297 na 300 swa Nawu wa Endlelo ra Vugevenga wa 51 wa 1977.
- “Ku rihisiwa” swi vula ntsengo wa mali leyi khoto ya timhaka ta vugevenga yi nyikaka muxanisiwa loyi a lahlekeriweke hi nhundzu, ku katsa na mali hikwalaho ka vugevenga kumbe ku tluriwa ka munhu loyi a khotsiweke hi ku endla vugevenga.
- Muchuchisi u ta ku tivisa hi xileriso xo rihiwa xi pasisiwile, a hlamuela vundzeni bya xona nahilaha xi na ta tirha ha kona. U nga nghenisa xikoxo ehenhla ka muehleketeriwa laha khoto yi nga nyikangiki xileriso xo rihisiwa. Leswi swi nga humelela laha ku onhiwa ku nga pimiweki ku ya hi timali, xikombio, laha munhu a xanisiweke emiehleketweni kumbe ku twisiwa ku vava no xanisiwa.

- Matsalana wa khoto u ta ku pfuna hi ku tirhisiwa ka xileriso xo rihisiwa lexi nyikiweke hi khoto.

7. Mfanelo yo ttheriseriwa

- U na mfanelo yo ttheriseriwa nhundzu leyi u tekeriweke yona swi nga ri nawini, kumbe laha nhundzu ya wena yi nga onhiwa swi nga ri enawini.
- “ku ttheriseriwa” swi vula laha khoto yi lerisaka muhehliwa leswaku a ku vuyisela nhundzu leyi a yi tekeke swi nga ri nawini, leswaku u vuyela eka xiyimo lexi a wu ri eka xona ku nga si humelela vugevenga.
- Muchuchisi u ta ku tivisa hi laha pfhumba ro ttherisela ri nga ta va xiswona naswona matsalana wa khoto u ta ku pfuna ku fikelela mfanelo leyi.

SWIVILELO

U ri karhi u tekela enhlokweni mfanelo yo endla xivilelo, u nga tihlanganisa na ndzawulo ya mfumo yo karhi kumbe muphakeri wa ntirho loko u ri na swivilelo mayelana na mphakelo lowu u wu amukelaka kumbe loko timfanelo ti nga tekeriwi nhlokweni. Loko u nga enerisiwi hi ndlela

leyi xivilelo xa wena xi nga khomisiwa xiswona, u nga tlhela u tihlanganisa na minhlangano yo fana na leyi:

- a) Hofisi ya Musirheleli wa Vaaki
- b) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga
- c) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu
- d) Hofisi ya Vuchuchisi bya Tiko
- e) Tihofisi ta Maphorisa ya Mhasipala
- f) Huvo ya Phurofexini ya Rihanyo ya Afrika Dzonga
- g) Qweta leri u ti hlawulelaka rona hi mali ya wena.

Ku kuma vuxokoxoko hi xitalo hi maendlelo ya swivilelo, langutisa Mintirho ya Swiyimo swa le Hansi swa Vaxanisiwa va Vugevenga. Tsalwa leri ra kumeka eka hofisi yin'wana na yin'wana ya mfumo.

Vanghenisi va xandla eka endlelo ra vululami bya vugevenga va ta vona leswaku tikhopi ta Tsalwa ra Timfanelo ta kumeka eka tihofisi leti landzelaka:

- Tikhoto
- Tihofisi ta Ndzawulo ya Mintirho ya Makhotso
- Tihofisi ta Valawuri va Vuchuchisi bya Vaaki
- Makhotso
- Switici swa Maphorisa na Tiyuniti ta Vulavisi
- Tihofisi ta Vukorhokeir bya Vaaki kube vayimeri
- Tihofisi ta Mintirho ya Maphorisa ya Mhasipala
- Switirhisiwa swa Rihanyo ra Vaaki

MAHUNGU MAN'WANA

Loko u lava mahungu man'wana mayelana na timhaka tin'wana leti nga le ka tsalwa, u nga tihlanganisa na Hofisi ya Rimbewu ya Ndzawulo ya Vululami na Nhluvukiso wa Vumbiwa eka tinomboro leti landzelaka:

Riq: (012) 315 1670

Fekisi: (012) 315 1960

Imeyili: VictimCharter@justice.gov.za

NOMBORO YA MAHALA:

0800 011 022

SWIKHENSO

Tsalwa ra Timfanelo ra Vaxanisiwa ra Afrika Dzonga ri tumbuluxiwile hi Hofisi ya Rimbewu eka Ndzawulo ya Vululami na Nhluvukiso wa Vumbiwa, hi ku tirhisana na Tindzawulo ta Nhluvukiso wa Vaaki, Mintirho ya Makhotso, Dyondzo na Rihanyo, xikan'we na Vulawuri bya Vuchuchisi bya Tiko, Mintirho ya Maphorisa ya Afrika Dzonga, Khomixini yo Cinca Milawu ya Afrika Dzonga, Khomixini ya Timfanelo ta Vanhu ya Afrika Dzonga, Hofisi ya Musirheleli wa Vaaki, Hofisi ya Swivilelo yo Tiyimela, swirho swa Khomixini ya Mintirho ya Majisitarata na Vuavanyisi na swirho swa Maphorisa ya Mhasipala wa Tshwane.

Ndzawulo ya Vululami na Nhluvukiso wa Vumbiwa yi tlhela yi khensa ku nghenisiwa ka xandla loku endliweke hi minhlangano yo ka yi nga ri ya mfumo yo hambana na swiyenge swa dyondzo eku endliweni ka Tsalwa ra Timfanelo

Private Bag X81

Pretoria, 0001

329 Pretorius Street, Momentum Building

Pretoria, 0002

the do
